

SELANİK'TEN ÂSİTÂNE'YE YAKINMA: 18. YÜZYILIN ORTASINDA ŞİKÂYET MEKANİZMASININ BÜROKRATİK İŞLEYİŞİ*

Grievance from Thessaloniki to Asitane: the Bureaucratic Functioning of the
Complaint Mechanism in the Mid-18th Century

Zelal BEGÜN BAYRAM** - Doç. Dr. Murat TUĞLUCA***

GeliŐ Tarihi: 14.10.2021 | Yayına Kabul Tarihi: 10.12.2021

Öz

18. yüzyılın ortasında, Şikâyet hükümlerini kaydetmek üzere "ahkam defteri" adıyla ve eyaletlerin isimleriyle yeni bir defter serisi oluşturulmuştur. Ayrıca Divan-ı Hümayun bürokrasisi içerisinde "Şikâyet kalemi" adıyla yeni bir büro ihdas edilmiştir. Bu iki uygulamanın Osmanlı Şikâyet mekanizmasının bürokratik işleyiş sürecinde kapsamlı bir deđiŐime sebebiyet verip vermediği bu çalışmanın temel sorusudur. Bu soruya cevap verebilmek amacıyla çalışmada Selanik'ten İstanbul'a gelen Şikâyetlere ilişkin bürokratik süreçler incelenmiştir. Zaman zaman önceki dönemlerdeki işleyiŐlerle de karşılaŐtırmalar yapılarak uygulamada dönemsel bir farklılığın olup olmadığına göz atılmıştır. Bu maksatla Selanik'ten gelen Şikâyetler için nasıl bir başvuru yöntemi izlendiği, başvuruların kabulü, Şikâyetçilerin kendilerini haklı göstermek için yanlarında getirdiği resmî belgeler, Şikâyetin çözümünde kullanılan yöntemler ve meselenin sonuca bağlanma biçimi 7 Numaralı Rumeli Vilayet Ahkam Defteri ile bu defterle aynı dönemde kaleme alınmıŐ dilekçeler üzerinden

Abstract

In the middle of the 18th century, a new series of registers named according to provinces was created to record the provisions of complaints under the title of Ahkâm Defteri. In addition, a new office was established under the name of complaint office within the bureaucracy of Divan-ı Hümayun. Whether or not these two practices caused a comprehensive change in the bureaucratic functioning of the Ottoman complaint mechanism arouses interest. In line with this interest, the bureaucratic processes regarding the complaints coming from Thessaloniki to Istanbul were examined in this study. They were compared with the previous processes on occasions to observe whether there was a periodic difference in practice. Furthermore, what kind of application method is followed for the complaints from Thessaloniki, the acceptance of applications, the official documents brought by the complainants to justify themselves, the procedure in the resolution of complaints and the way the matter is resolved were investigated via Rumeli Vilayet Ahkâm Defteri (Rumelia Provincial Judgement Book) No. 7, as well as the petitions

* Bu çalışma, 2017 yılında KırŐehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "18. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Şikâyet Kültürü: Selanik Örneği (1749-1750)" adıyla hazırlanan yüksek lisans tezinden üretilmiŐtir.

** KırŐehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, zelalbayram21@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1903-3526

*** KırŐehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, murattugluca@ahievran.edu.tr ORCID: 0000-0002-4472-1059

incelenmiştir. İnceleme neticesinde; 18. yüzyılın ortasında şikâyetlerin çözülmesi için yürütülen bürokratik süreçlerin önceki dönemlerden anlamlı bir biçimde ayrıştığını gösterir bir veriyle karşılaşılmamıştır.

written in the same period with this book. As a result of the investigation, no data show that the bureaucratic processes carried out in the middle of the 18th century for the resolution of complaints differed significantly from the previous periods.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rumeli, ahkam defteri, şikâyet kalemi, bürokrasi

Keywords: Ottoman State, Rumelia, ahkâm records, complaint office, bureaucracy

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, devlet geleneği ve anlayışı gereği adaleti sağlamak adına tebaasına şikâyet hakkı tanımıştır. Bu yaklaşımın siyasi, idari ve hukuki tezahürleri olduğu gibi toplum nezdinde de bazı tezahürleri olmuştur. Osmanlı Devleti'nde şikâyet hakkının kullanımı, tüm süreçleri ile bürokraside bir mekanizma şeklinde varlık gösterirken toplumsal düzeyde de kültürel bir olgu olarak kendini göstermiştir. Bu çalışmanın temel konusu da bu bağlamda Selanik örneğinde 18. yüzyıl ortası Osmanlısında şikâyet kültürünün¹ bürokratik işleyişinin izlenimini sürmektir. Osmanlı tebaası, çeşitli kanallar ile kadı mahkemelerine, taşrada bulunan divanlara, idari mekanizmanın esas merkezi olan Divan-ı Hümayuna ve padişaha kadar birçok mercie ulaşabilmiş ve şikâyetlerini dile getirebilmiştir.² Ortaya çıkan belge ve kayıtlar bunu göstermektedir. Bu çalışmada 18. yüzyıl ortasında Selaniklilerin şikâyetlerinin merkez bürokraside geçirdiği süreçler ele alınarak bürokratik işleyiş ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı devlet teşkilatının askeri (seyfiye), ulema (ilmiye) ve bürokrasi (kalemiye) olmak üzere üç gruptan oluştuğu bilinmektedir. Devletin bürokratik işleri kalemiye grubu tarafından ve kalem denilen bürolarda yürütülmüş, süreç içerisinde ihtiyaçlar doğrultusunda yeni bürolar açılmıştır (Afyoncu, 1999: 182-186). Bu kalemler Divan-ı Hümayun kalemleri, Bab-ı Asafi kalemleri ve Bab-ı Defteri kalemleridir. 18. yüzyılın ortasında Bab-ı Asafi'nin güçlenmesi ile Divan-ı Hümayunun gördüğü işler bu teşkilata geçmiş, 1844'te Bab-ı Âli'nin kuruluşuna kadar da sürmüştür (Temelkuran, 1975: 129, 131). Merkeze ulaşan şikâyetler de bu bürokratik ağ içerisinde işlem görmüş ve çözüme kavuşturulmuştur.

¹ Şikâyet kültürü ifadesinden ne anlaşılabilirliği hususundaki geniş açıklama için bu metne temel teşkil eden mezkûr yüksek lisans tezine bakılabilir.

² Bu konuda yapılmış çalışmalar için bkz. İnalçık 2005, Sarıyıldız 2010, Baldwin 2012, Tuğluca 2016, Öztürk 2018.

Esasen 17. yüzyıl ortalarından itibaren devlet işleri *paşa kapısına* doğru intikale başlamıştı ve süreç içerisinde Divan-ı Hümayun bürokrasisinin büyük kısmı buraya aktarılmıştı. Bu intikale bürokrasinin başında bulunan nişancının dâhil olmaması Bab-ı Âsafi'ye geçen reisülküttabın etkinliğini arttırmıştır. Reisülküttab Divan bürokrasisinde şubeleşmeye ve kaleleşmeye temel oluşturmuştur. Bu şubeler tahvil, ruûs ve beyliktir. *Taraf* olarak adlandırılan bu kısımlar 18. yüzyıl itibarıyla şubeleşerek *kalem* haline gelmiştir. Her kalem kendi müdürü olan *kisedar* tarafından idare edilmesine rağmen her üç kalem de beylikçiye bağlıdır. Bu sebeple aralarında hiyerarşik bir ayırım söz konusu değildir. Mali konular dışındaki birçok bürokratik işlem beylik kaleminin ilgi ve yetki alanında kalmıştır (Ahışhalı, 2001: 71-79). Bürolar arası iç iletişimin yaşandığı divan kaleminden (beylik), gelen şikâyetler ve onlara ilişkin uygulanan bürokrasi yer alırdı (Baldwin, 2012:504). Şikâyet konusunda 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı bürokrasisinde önemli bir gelişme görülmüştür. 1742 yılında Reisülküttab Ragıp Efendi, eyalet ahkâm defterleri uygulamasını başlatmıştır (Emecen, 2007: 125). İmparatorluk sathından gelen şikâyetler bu defterlere kaydedilmeye başlamıştır. Aslında sonraki süreçte de şikâyet defterleri varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu gelişmenin yanında aynı yıl bir başka uygulama olarak şikâyet kalemi karşımıza çıkmaktadır. Şikâyet kalemi, bürokrasideki gelişme ve şikâyet sayısının artması ile sadece şikâyetleri ele almak ve evrakları arşivlemek üzere oluşturulmuş bir departman olarak görev yapmışa benzemektedir (Baldwin, 2012: 504). Yine bu dönemde (1739'da) Divan-ı hümayun kalemi tarafından yapılan işlemlerin imla düzeni ile şikâyetlere ilişkin belgeleri incelemek ve kanunlara uygun olup olmadığını denetlemek üzere "şikâyet mümeyyizi" adıyla bir görevli de tayin edilmiştir (Ahışhalı, 2001:161, 162).

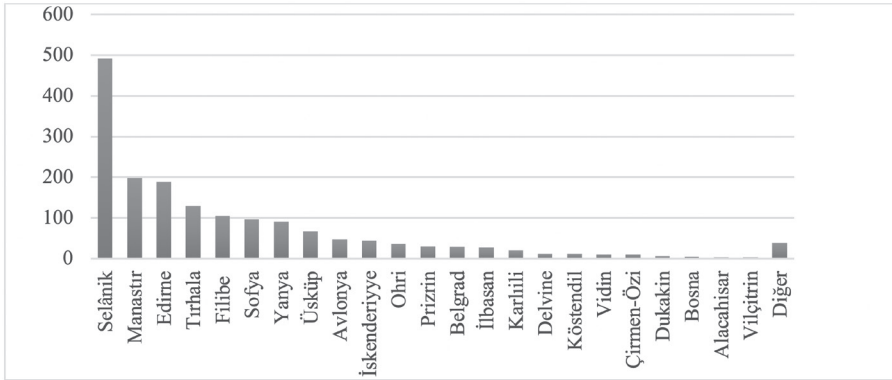
Bu çalışmada; yapılan yeni düzenlemelerin mekanizmanın merkezdeki bürokratik işleyişine nasıl bir etkide bulunduğu anlaşılmaya çalışılmıştır. Düzenlemeler, bürokratik ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya konulmuş ve artan iş yüküne bir çare yahut da artan iş yüküne rağmen işleyişin daha etkin ve işlevsel olmasına imkân tanımak üzere hayata geçirilmiş olmalıdır. Defter sayıları ve defterlerdeki hüküm sayılarına ilişkin doğrudan bir çalışma olmasa da kabaca yapılacak bir gözlemlerle bile bu tarihlerden itibaren sistemin ürettiği işin/şikâyet hükümlerinin sayılarının arttığı anlaşılabilir. Ancak bu çalışma, sayısal artıştan ziyade, yeni düzenlemelerin bürokrasinin şikâyetlere çözüm üretirken uyguladığı yöntemlerin değişimine sebebiyet verip vermediğiyle ilgilenmektedir. Yani burada mezkûr

bürokratik düzenlemelerin, sistemin işleyiş biçimini de etkileyecek veya değiştirecek boyutlara erişip erişmediği incelenmiştir. Bunun dışında sayısal açıdan büyüme ve buna bağlı bir şekilde şikâyet hükümlerinin defterlerde daha fazla yer edinmesi, yeni düzenlemeler çerçevesinde ve elbette sebep-sonuç ilişkisi bağlamında yapılabilecek başka çalışmaların konusu olabilir.

Divan-ı Hümayun kalemlerinin tamamen müstakil, birbirinden bağımsız çalışmadığı bilinmektedir. Bazen bir dilekçe için birden fazla kalemde işlem yapıldığı vakidir (Kütükoğlu, 1994: 312). Merkeze sunulan arzlar, şikâyetler, taşra idarecileri ve merkez arasındaki talep-emir içerikli yazışmalar da beylik kaleminin alanına girdiğinden (Ahışalı, 2001: 82) her ne kadar şikâyet kalemi mevcut ise de bu konuda bürokrasinin büyük oranda beylik kalemi çerçevesinde yürüdüğü görülmektedir. Şikâyet kalemine ait belgeler de arşivde “Divan Kalemi (Beylikçi) ve Bağlı Birimlere Ait Belgeler” tasnifinde yer almaktadır. Bu durum kalemlerin koordineli ve bütünlüklü çalıştığını, doğal olarak kalemler arası keskin ayrımın yapılamayacağını göstermektedir.

Bu sistem, günümüzde şikâyet çalışmalarında kullanılabilir bazı kayıt türleri bırakmıştır. Bunlar içerisinde bu çalışmada temel arşiv kaynağı olarak 7 Numaralı Rumeli Ahkâm Defteri (bu çalışmada BOA, RAD/7 olarak zikredilecektir) kullanılmıştır. Defterin kaydedildiği tarih aralığı Haziran-Temmuz 1749 ve Ocak-Şubat 1751'dir. Defter Rumeli eyaletine ait olduğu için incelenen dönemde Rumeli Eyaletinde bulunan Manastır Paşa sancağı olmak üzere (Uzunçarşılı, 2011: 247) Selanik, Köstendil, Tırhala, Yanya, Delvine, İlbasan, İskenderiyye, Avlonya, Ohri, Alacahisar, Dukakin, Prizrin, Üsküp ve Vulçitrin sancaklarından (Kılıç, 1999: 91)³ gelen şikâyetlerden oluşmaktadır. Rumeli valileri ise genelde Sofya, Filibe ve Edirne'de oturmuşlardır (Uzunçarşılı, 2011: 247). Ancak aşağıdaki grafikten de görüldüğü üzere defterde en fazla Selanik sancağına hüküm gönderilmiştir (Grafik 1).

³ Bu sancaklar dışında Sofya, Edirne, Filibe, Belgrad, Vidin, Bosna, Çirmen, Özi ve Karlılı gibi sancak ve kazalara ait hükümler de mevcuttur. Bağlı oldukları sancakların tespit edilemediği yerler “Diğer” olarak belirtilen grupta değerlendirilmiştir. Ayrıca başka eyaletlerden Aksaray, Aydın, Ankara, Erzincan, Hüdavendigar, Karaman, Kengiri (Çankırı), Kayseriyye (Kayseri), Sinop ve Sivas gibi sancaklar ile Kepsut, Kurşunlu, Güzelhisar, Şeyhli gibi kazalara ait hükümlerin sehven bu deftere kaydedildiği, ancak “kayd-ı terkin” ile iptal edildikleri görülmektedir. Bu hükümler istatistiklere dâhil edilmemiştir.



Grafik 1. Hükümlerin gönderildiği merkezler (BOA, RAD 7)

İncelenen defterde Selanik ve Selanik'e bağlı kazalardan toplamda 492 hüküm bulunmaktadır. Çalışmanın sınırları gereği bu hükümlerin tamamı değil, sadece doğrudan Selanik sancak merkezine ilgili hükümler kullanılmış, Selanik'in alt idari birimlerine gönderilen hükümlerle ilgilenilmemiştir. Bu şekilde 162 hüküm bulunmaktadır. Ancak bunlardan bir tanesi orijinalinde yarım bırakılmış olduğu, iki tanesi de anlam çıkarılabilecek düzeyde okunamadığı için kullanılamamış, dolayısıyla 159 hüküm ile çalışılmıştır.

Sistemin ürettiği bir diğer kaynak türü ise şikâyet dilekçeleridir. Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde "Şikâyet Kalemi Belgeleri" adı altında dosya usulü ile muhafaza edilen, 1742-1821 tarihleri aralığına ait 292.614 belge mevcuttur (Genç, vd., 2010: 278-279). Çalışmada şikâyet dilekçeleri üzerindeki muameleleri takip etmek için bu belgelerden istifade edilmiştir. Bu tasnif içerisinde 7 Numaralı Rumeli Ahkâm defteriyle aynı döneme tekabül eden 147, 150, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 162, 165 ve 167 numaralı dosyalar taranarak Selanik'ten geldiği tespit edilen arz, arzuhal ve mahzar türündeki belgeler kullanılmıştır.

Aşağıda eldeki belgeler çerçevesinde, Selanik'te şikâyete sebep olan temel bazı hususlar üzerinde durduktan sonra asıl olarak bir şikâyetin merkeze ulaşmasından sonra nasıl bir yöntemle çözüme kavuşturulduğu ele alınacaktır.

1. ŞİKÂYET SEBEBİ

7 Numaralı Rumeli Ahkâm Defterinde yer alan Selanik'e ilişkin hükümlerden bir örnekleme, şikâyet kültürünün toplum nezdindeki tezahürünü ya da

şikâyeti gerektirir durumları yahut da ahaliyi şikâyete iten saikleri kabaca ortaya koyacak niteliktedir. İncelenen kayıtlarda dergâh-ı mualla çavuşu ve gedikli olan Ahmedpaşazade Yusuf'un zeametine dâhil köylerden birisi olan Ayvatlı'dan beş adet şikâyet geldiği tespit edilmiştir. Kayıtlar, konu ve muhteva bakımından hükümlerin bir devamlılık arz ettiğine işaret etmektedir. Bir köyden bu şekilde şikâyetler dizisinin gelmesi, şikâyet hakkının kullanımının toplumdaki yansımaya güzel bir örnek olarak görülebilir. İlgili şikâyet hükümlerinin tarihleri ile deftere kayıt sıraları örtüşmemektedir. Ancak içeriklerinden yola çıkarak olay örgüsünü yakalamak mümkün görünüyor (BOA, RAD/7; 16-57).⁴

Köy ahalisinin şikâyetlerini iletme üzere kendilerine vekil tayin ettiği Fenaki ve Dimitro ile bazı kişiler Divan'a gidip şikâyetlerini iletirler. Ahali eskiden beri vergilerini ödemekte ve bir sorun yaşamamaktadır. Ancak ayan ve zalimlerin zulmü yüzünden Hazine darzade Mustafa Ağa, Ali Efendi, Hasan Ağa ve Abdullah Hamid Ağa'ya borçlanırlar. Borçlarını bir kerede ödeyemedikleri için alacaklılar, borçları bahane ederek ve mal ele geçirmek için ahalinin üzerine birtakım adamlar salar. Bu adamlar kendileri için *kolcu akçesi* adıyla ikişer, üçer yüz akçelerini alırken alacaklılar da kendi keyiflerine göre borçlara zam ekler. Ahalinin hali perişan olunca zâimleri Ahmedpaşazade Yusuf'un iltiması ile borçlarının taksitlendirilmesi yönünde bir emr-i şerif almayı başarırlar. Köye salınan adamlar da gitmek zorunda kalır. Ancak borçlarını ödedikten sonra da dertleri bitmez. Daha önce borçlarına yapılan zamlardan bahşişi olan ve ahalinin bu kadar borçlanmasına sebep olan Marko, Dimitro ve Aleksi adlı zimmiler, zalim alacaklılar ile bir olup tekrar ve eskisinden de fazla eziyete başlarlar. Köydeki ayan ve zalimler, bu durumdan menfaatleri olduğu için yapılan eziyetleri desteklemekten geri durmazlar. Adı geçen zorbalar, ahali bunları işlerini görmek üzere kendilerine vekil tayin etmediği halde kendi kendilerine *kocabaşılık*, *kabz-ı mallık* ve *vekillik* iddiasında bulunurlar. 1157 (M.1744) yılından beri her sene vergilerin tevziinde ahalinin ödemesi gereken vergi miktarına ek olarak sekizer, dokuzar bin akçe fazladan yazarak ve ahalinin işleri için tek bir akçe harcamadıkları halde "yıldada 15-20 kese akçe masrafımız oldu" diyerek para alırlar. Bu sebeplerle ahali tekrar borca batar. Perişan olan ahali, zorbalar ile muhasebe olup aldıkları akçeleri ne-

⁴ Şikâyetlerden birisi diğerlerinden bağımsız müstakil bir vaka olarak görünüyor ve köyün zâiminden gelmiştir. Zâim, vergi konusunda köy ahalisinden bazılarını şikâyet etmiştir. Zâim, üzüm bağlarını tasarruf edenlerden üzümün öşürünü talep etmiştir. Ancak bunların bağ için resm-i dönüm ödedikleri gerekçesiyle öşür vermeyi reddettikleri anlaşılıyor. Bunun üzerine zaim, vergilerin tam ödenmesi emrini içeren bir hüküm talebi ile Divan-ı Hümayun'a başvurmuştur (BOA, RAD, 7, s. 16, h. 57).

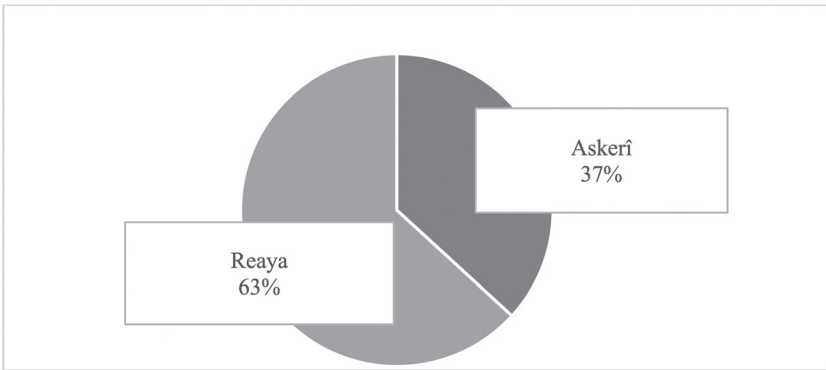
reye harcadıklarını sormak ve fazladan aldıkları akçeleri geri almak istediğinde ise türlü iftira ve eziyetler ile karşı karşıya kalırlar. Zorbalar, ahalinin kendilerine asıl vekil tayin ettiği Fenaki ve Dimitro'yu öldürtmek için de fırsat kollar. Bütün bu haksızlıklar ve eziyetler karşısında ahali, zâimleri Ahmedpaşazade Yusuf'tan zorbaların eziyetlerinin sonlandırılması ve ahalden fazladan ve zorla aldıkları onca akçenin iade edilmesi yönünde emir almak için ricada bulunurlar. Zâim ricalar üzere arz ve ilamda bulunur. Arzı gereği davranılması yönünde bir hüküm alınır. Ancak ahalinin sorunları yine sona ermez. Bu sefer de cinayet iftirası ile karşılaşılır. Reayadan Damço adlı bir zimmi karye bağlarındaki bir mahalde yaralanarak öldürülünce Marko, Dimitro ve Aleksî adlı zorbalar, maktülü "siz öldürdünüz" diye iftira edip Damço'nun varislerini ahali aleyhine tahrik ederler. Murafaa olurlar, reaya aklanıp zorbalar haksız bulunarak ellerine hüccet verilir. Ancak hüccete rağmen eziyetler sonlanmaz ve zorbalar 1160 (M.1747) senesinde ahalden bazılarının 600 kuruşunu gasp ederler. Bu son şikâyet de mahallinde görülmesi yönünde hüküm alır ancak hemen arkasından bir başka şikâyet daha gelir. Bu şikâyette öldürülen adamın oğulları ve karısının, fitne çıkartan üç zorbanın tahriki ile ahaliyi cinayetle suçlamasının ardından yaşananlara ilişkindir. Ölen adamın ailesinin ahaliyi Selanik sancağı mutasarrıfına şikâyet etmesiyle mutasarrıf huzurunda yapılan murafaadan ahali aklanarak çıkar. Ancak mahkeme sürecinde masrafları olmuştur. Cinayet köyünde yaşandığından ve gerçek katil belli olmadığından tüm köy diyet ödemek zorunda kalır. Mahkemede aklanmanın ardından süreç boyunca yapılan masrafları da köy ortak ödeyecektir. Nitekim köyün geri kalan ahaliyi ödemeyi kabul ve taahhüt eder. Ancak her zaman fitne çıkararak bu üç zorba (Marko, Dimitro ve Aleksî) köy ahalisini tahrik edip engeller ve söz konusu meblağı kendi aralarında paylaşırıp masraf yapanlara ödemelerine mâni olurlar. Bunlar da masrafı karşılamak için mecburen murâbahacılarca faizle borç almak zorunda kalır. Alacaklılar da hem verdikleri parayı hem de faizini talep edince zor durumda kalırlar ve çareyi tekrar İstanbul'a başvurmakta ararlar. Dilekçelerinde davanın mahallinde şer'le görülüp masrafları olan meblağın köy ahalisinden tahsil edilmesini ve Marko, Dimitro ve Aleksî'nin müdahalelerinin de sonlandırılmasını talep ederler. Talepleri doğrultusunda davanın görülmesi yönünde hüküm çıkarılmıştır (BOA, RAD/7; 30-101, 35-120, 55-203, 126-467).

Bir köyden çıkan dört şikâyetten genel olarak şikâyet konularını, toplumsal sorunları ve şikâyet konularının hukuktaki karşılıklarını bulmak mümkündür.

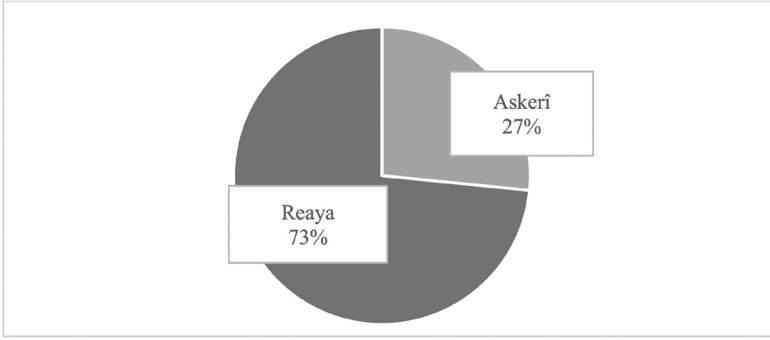
Ancak daha önemlisi, bir hukuksuzluk ile karşı karşıya kalan insanların hangi yollardan, neleri referans alarak ve kimleri aracı tayin ederek şikâyetinde bulunacaklarının bilincinde olmalarıdır. Ahali Divan'a giderek, arzuhal ederek, zâimlerinden arz ve ilam sunmasını isteyerek veya yerel mahkemede muhakeme olarak haklarını aramaya, şikâyetlerini iletmeye çalışmışlardır. Elbette bu girişimlerin merkez tarafından cevaplandırılması da bu eğilimi güçlendirmiştir. Osmanlı toplumunda bir mekanizma içerisinde şikâyet hakkını kullanabilme farkındalığı ve yeterliliği şeklinde karşımıza çıkan şikâyet kültürünün gerek reaya gerekse askerî zümre mensupları olmak üzere toplumun geneline yerleşmiş bir davranış biçimi olarak görüldüğü söylenebilir. Bu kültürün pratiğine daha detaylı bakmak amacıyla aşağıda defterde yer alan hükümler; şikâyetin tarafları, Divan'a ulaştırılma kanalları, şikâyetin görüşülmek üzere Divan'a girişi, Divanca üretilen çözümün dayanakları, bürokratik prosedür ve hükmün verilmesi yönleri ile ele alınacaktır.

2. TARAFLAR

Divan-ı Hümayun hem askerîye hem de reaya için açık bir merci olduğundan her iki sınıfın da bu hakkını kullandığı bilinmektedir. Aşağıdaki grafik reayanın bu hakkı daha fazla kullandığını göstermektedir. Bir sonraki grafik de reayanın şikâyet edilme bakımından da önde olduğunu gösteriyor. Yani reaya hem daha fazla şikâyet etmiş hem de daha fazla şikâyet edilmiştir.



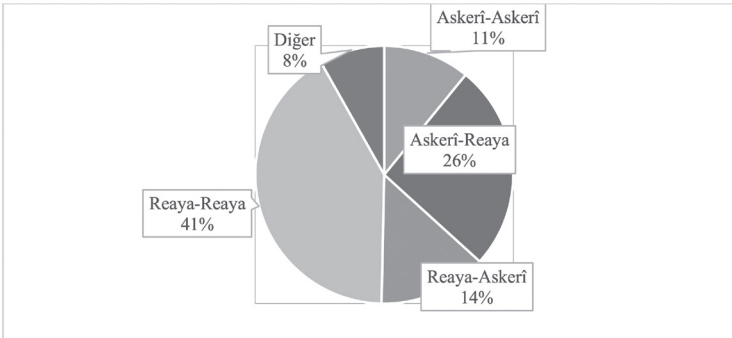
Grafik 2. Zümrelere göre şikâyet etme oranı



Grafik 3. Zümrelere göre şikâyet edilme oranı

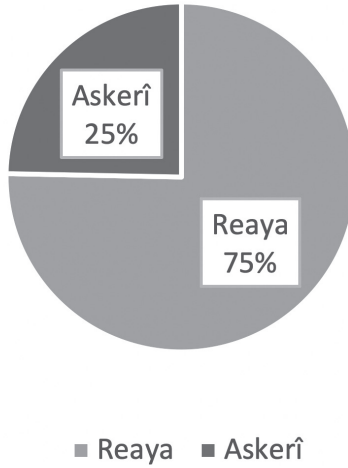
Bu iki grafik reyanın daha fazla sayıda şikâyet ile bu hakkını kullandığını açıkça gösteriyor. Şikâyet hakkının reaya ait olduğu, askerîlerin başvurusunun bir çeşit özlük hakkı olup olmadığı tartışması (Taş, 2007: 193) ile gelen şikâyet sayısına göre değil de zümrelerin nüfus içerisindeki oranları doğrultusunda değerlendirme yapılması gerektiği konusu (Tuğluca, 2016: 60) bir yana bırakıldığında hem reyanın hem de askerîlerin şikâyet kültürüne sahip ve şikâyet hakkını kullanarak mekanizmaya dâhil oldukları tespitiyle yetinilebilir.

Aşağıdaki grafik şikâyet edenler kadar şikâyet edilenlerin de en fazla reaya olduğunu göstermektedir. Esasen Osmanlı şikâyet mekanizması, yönetici konumundaki askerî karşısında zayıf durumda bulunan reayayı zulme karşı koruyabilmek amacıyla kurgulanmıştır. Dolayısıyla bu kurgu, teorik olarak; en fazla şikâyet eden zümrenin reaya şikâyet edilen zümrenin ise askerî olması beklentisini doğurmaktadır. Halbuki uygulamaya bakıldığında grafikten de görüldüğü üzere reaya açık ara en fazla şikâyet edilen grup olmuştur.



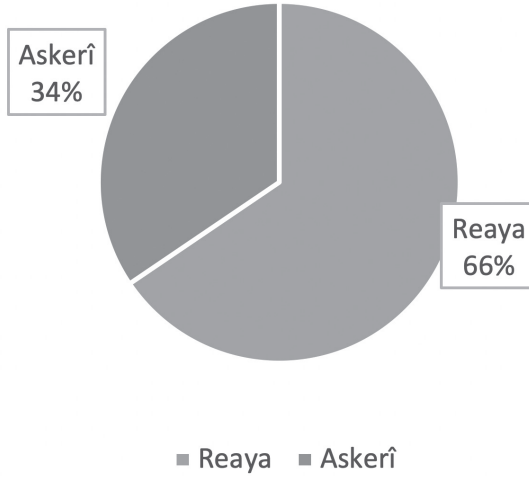
Grafik 4. Sınıf içi ve sınıflar arası şikâyet etme oranı

Yukarıdaki grafik, şikâyetçilerin hangi zümreleri şikâyet ettiğini görmek üzere hazırlanmıştır. Bu grafiği daha anlaşılır kılan grafikler ise aşağıda oluşturulmuştur. Bu iki grafikte reaya ve askerî zümrelerinin şikâyetleri tek başına ele alınmıştır. Buna göre ilk grafikte (Grafik 5.) reayanın %75 oranında yine reayayı, %25 oranında da askerîyi şikâyet ettiği görülmektedir. Reayanın reayayı şikâyeti en fazla borç konusunda olmuştur. Ancak haksız fiil, miras ve tasarruf hakkı da reayanın birbirini şikâyet ettiği konulardandır. Reayanın askerîleri şikâyet etmesinde ise temel konu gelir kaynaklarının idaresidir.



Grafik 5. Reayanın şikâyet ettiği sınıflar

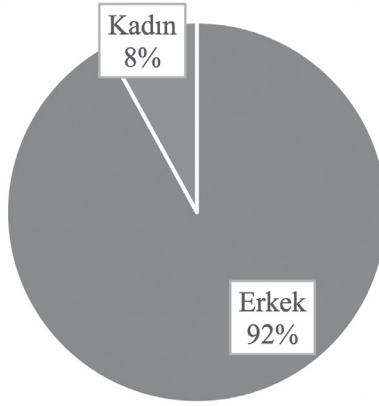
Grafik 6'da ise askerîlerin şikâyetlerinde kimin hedef alındığına bakılmıştır. Burada askerîlerin %66 reayayı, %34 askerîyi şikâyet ettiği görülmektedir. Askerînin hem reayaya hem de askerîye yönelik şikâyetinde en yaygın konu gelir kaynaklarının idaresi olmuştur.



Grafik 6. Askerînin şikâyet ettiği sınıflar

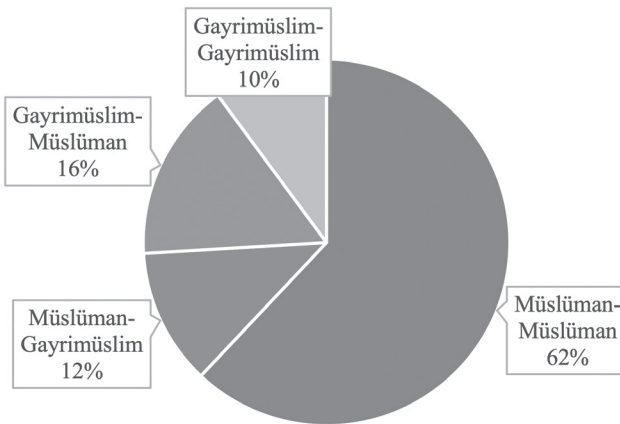
Reayanın kendi arasındaki anlaşmazlıklarda Divan'a başvurusunda oranın bu denli yüksek olması dikkat çekicidir. Zira söz konusu şikâyetler kadı mahkemelerinde çözülebilecek türdendir. Aynı durum 17. yüzyılda savaş ortamında da görülmüştür. Söz konusu dönemde reayanın Divan'a başvurusunda yerel mahkemelerden tatmin edici sonuçlar alamamış olması bir gerekçe olabilir. Ayrıca savaş ortamında kadınların görevlerini yerine getirmekte zorlanmalarının da döneme has bir sebep olduğu düşünülebilir (Tuğluca, 2016: 61). Ancak 1749-1750 Selanik bazında yapılan bu çalışmada da barış döneminde olunmasına rağmen reayanın daha fazla Divan'a başvurduğu ve daha fazla şikâyet edildiği görülmektedir. Bu itibarla reayanın birbirleriyle ilgili meselelerini Divan'a götürme sıklığını belirli dönemlerle ilişkilendirme konusunda ihtiyatlı davranmakta fayda görünüyor.

Genele bakıldığında şikâyetlerde tarafların çok büyük bir bölümünün erkek olduğu görülmektedir. Kadınlar ise %8-9 oranında şikâyetlerde taraf olarak yer almışlardır. 17. yüzyılın savaş döneminde dahi %7 gibi bir oran ile şikâyet hakkını kullanan kadınlar (Tuğluca, 2016: 64), barış ortamının yaşandığı 18. yüzyıl Selanikinde %8 oranında şikâyet hakkını kullanmışlardır.



Grafik 7. Cinsiyete göre şikâyet etme oranı

Şikâyet eden tarafların dini mensubiyetlerine gelince; bilindiği gibi Osmanlı toplumu geniş coğrafyasının doğal sonucu olarak din ve millet açısından çeşitlilik arz etmektedir. Bu çeşitlilik şikâyet kayıtlarına da yansımıştır. Şikâyet etme ve edilme açısından dini mensubiyete bakıldığında tarafların Müslüman, Hristiyan veya Yahudi gibi farklı dinlerden olduğu görülmektedir. Kayıtlarda çok nadir olarak Hristiyan veya Yahudi denmiş, gayrimüslimler için genel olarak zimmi ifadesi kullanılmıştır. Bu sebeple gruplandırmada tarafları Müslüman ve gayrimüslim şeklinde ayırmak yerinde olacaktır.



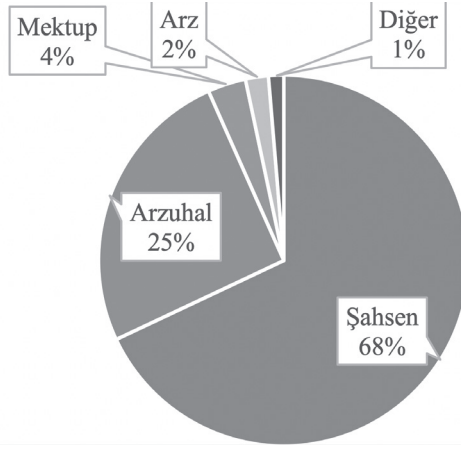
Grafik 8. Din içi ve dinler arası şikâyet etme oranı

Grafikte de görüldüğü üzere şikâyetlerin tarafları büyük oranda Müslümanlardır. İmparatorluk genelinde ve 17. yüzyıl sonlarına ait defterler üzerinde yapılan çalışmada şikâyet hakkını kullananlar arasında %10 (Tuğluca, 2016: 63) oranında gayrimüslimler bulunurken 1742 yılına ait Rumeli ahkâm defterindeki verilere göre bu oran %12'dir (Tuğluca, 2016:244). Bu rakamsal artışta (%10'dan %26'ye) çalışmaların imparatorluk geneli, Rumeli Eyaleti ve Selanik sıralaması ile yapılmış olmasının dolayısıyla bölgelerin demografik yapısının etkisinin olduğu düşünülebilir. Ancak Rum, Yahudi ve Müslüman tebaanın yaşadığı Selanik'te, gayrimüslimlerin Divan'a başvurusunun Müslümanlara oranla düşük kalmış olması dikkat çekicidir.

Gayrimüslim tebaanın gelir kaynaklarının idaresi, haksız fiil, vakıf ve diğer konularda da şikâyetçi sıfatı ile yer aldığı ancak en çok borç ilişkisinden kaynaklanan anlaşmazlıklar sebebi ile şikâyette bulunduğu görülmektedir. Şikâyet edildikleri konular da aynı yöndedir. Dini sebepler ile şikâyet edildikleri yalnız bir vaka vardır. Bilindiği üzere gayrimüslim vatandaşların Müslümanlarca kutsal sayılan bazı bölgelerde veya camilere bitişik binalarda oturmaları yasaktı (Bozkurt, 1993: 50). Bir şikâyette de bazı zimmilerin cami civarında menzil satın aldıkları, ahalinin, Müslümanlara satmaları yönündeki telkinlerine rağmen satmadıkları görülmektedir. Şeyhülislam fetvası alan ahali duruma müdahale edilmesini talep etmiştir (BOA, RAD/7; 388-1437).

3. BAŞVURU YÖNTEMLERİ

Divan-ı Hümayun siyâsi ve idarî fonksiyonlarının yanı sıra yargı fonksiyonunu (Mumcu, 2007: 53-54) kullanarak merkeze ulaşan şikâyetlere de çözüm getirmiştir. Çözüm süreci şikâyetin Divan'a ulaşması ile başlamaktadır. Şikâyetlerin Divan-ı Hümayuna ulaştırılmasında ise çeşitli yöntemler mevcuttur (Tuğluca, 2016: 48). Kişiler divana bizzat giderek veya arzuhal ve mahzar sunarak şikâyetlerini iletebilirlerdi. Bunun yanında merkezde veya taşrada görevli yetkililerin aracılığı ile de şikâyetlerini ulaştırabilirlerdi (BOA, RAD/7; 3-8, 7-22, 60-221, 132-490, 74-274, 117-433, 145-526, 253-939, 296-1087, 375-1380). Arzuhal şahsen sunulabileceği gibi kadıya giderek toplu halde de sunulabilirdi. Bunlara arz-ı mahzar da denir. Reaya gibi askerî zümreden olanlar da arzuhal sunabilirlerdi. Ancak bu zümrenin sunduğu arzuhaller için daha ziyade "arz" ifadesi kullanılır (İnalçık, 2005: 50-51).



Grafik 9. Şikâyet kanalları

Grafiğe göre 7 numaralı Rumeli Ahkâm Defterinde yer alan ve Selanik'ten yapılan başvurularda en çok tercih edilen kanal, %68 oranı ile Divan'a doğrudan gitmek olmuştur. İstanbul'da veya yakın çevresinde yaşayanlar için Divan'a bizzat gitmek kolay olacağından bu kanalın tercih edilmesi normal karşılanabilir. Ancak taşradan gelmek hem maliyetlidir hem de seyahatler tehlike barındırmaktadır. Kimi zaman yerine adam gönderme tercih edilmişse de (Baldwin, 2012: 507) aynı tehlikeler gönderilen adamlar için de söz konusudur. Nitekim Aynaroz İstavrankil (Stavronikita) Manastırı rahipleri, çiftliklerine yapılan haksız zaptı şikâyet etmek üzere senetleri ile birlikte adam göndermiş ancak gönderdikleri adam Selanik'ten gelirken denizde gemi fırtınaya yakalanmış ve boğularak senetlerle birlikte kaybolmuştur (BOA, A.DVN. ŞKT. 153/87). Her türlü riske rağmen şikâyetini Divan-ı Hümayuna bizzat giderek ulaştırma bu döneme veya Selanik'e mahsus bir durum değildir. 17. yüzyıl sonu savaş ortamında dahi şikâyetçiler imparatorluğun dört bir yanından gelerek bizzat şikâyetlerini Divan'a ulaştırmışlardır. Nitekim dönemin kayıtlarına bakıldığında da en çok bu kanalın tercih edildiği görülmektedir (Tuğluca, 2016: 49-50). Aynı durum 17. yüzyıl Ankarası (Taş, 2007: 192) ve Üsküp'ü (Tuğluca, 2012: 113) için de geçerlidir. 1749-1750 Selanik'inde şikâyetini Divan'a ulaştırmada arzuhal sunmak %25 oranı ile ikinci sırada yer almıştır. Mahzar sunulduğuna defterdeki hükümlerde rastlanılmamakla birlikte bir hüküm içerisinde sunulan mahzardan bahsedilmiştir. Ayrıca şikâyet kalemi belgeleri arasında dilekçelerden birinin de

mahzar olduğu görülmektedir (BOA, RAD/7; 132-490; BOA, A.DVN. ŞKT. 147/44).

4. İLK BAŞVURU VE KABUL

Bir şikâyeti veya talebi olan kişilerin padişahı at sırtında dışarıda gördüklerinde veya padişahın Cuma selâmlığı esnasında bir şekilde dilekçelerini kendisine ulaştırabildikleri bilinmektedir. Ancak mutat uygulama bürokratik işleyiş şeklinde gerçekleşiyordu. 17. yüzyılda saray kapısında dilekçeleri alma görevi kapı ağasına (Baldwin, 2012: 506) veya kapıcılar kethüdasına (Mumcu, 2007: 79) verilmiş, bu görevliler padişaha sunulmak istenen şikâyet dilekçelerini padişah adına alıp Divan'a iletmıştır. Arz ve arzuhallerde kullanılan elkab sunulan mercie göre şekil alır. Eğer padişaha sunulmuş ise mutlaka içerisinde bunu belirten bir ifade kullanılır ve bir dua kısmı olur. Veziriazama sunulduğunda ise genellikle "sultanım, efendim sultanım" şeklinde ifadeler kullanılır (Kütükoğlu, 1994: 304). Bu çalışmada incelenen dilekçeler de veziriazama sunulmuştur. Şikâyetçilerin dilekçelerini okuma görevi 17. yüzyıla kadar reisülküttaba aitken bu yüzyılın ortalarından itibaren tezkirecilere devredilmiştir (Ahışhalı, 2001: 236). Divan'ın herkese açık olmasıyla beraber şikâyetçiler ve divan önüne çıkan diğer kişiler saygı ve sessizlik içinde beklemek ve divanın disiplinine uymak zorundadır (Mumcu, 2007: 107).

5. DAYANAKLAR

Şikâyetlerin çözümünde Divan'ın uyguladığı prosedüre geçmeden önce, işleyişi daha iyi anlamlandırabilmek adına çözümlerin üretiminde dayanak kabul edilen kaynaklara değinmekte fayda vardır. Bu kaynaklar merkezde bulunan kayıtlar, şikâyetçiler elinde bulunan ve ibraz ettikleri belgeler ile ilgili görevlilerce sunulan arz ve ilamlardır.

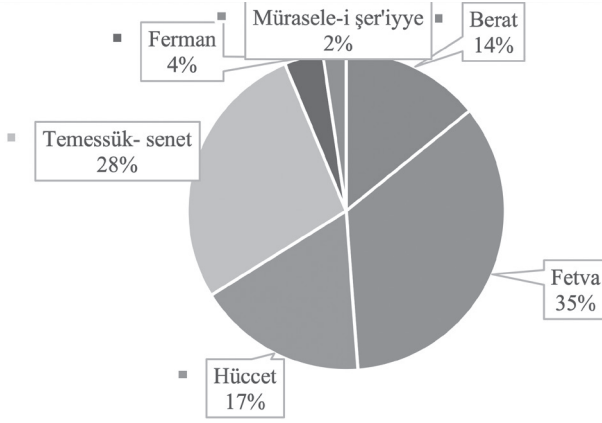
5.1. Defterhâne Kayıtları

Divan'ın şikâyetlere çözüm üretirken kullandığı en önemli kaynak merkezde bulunan kayıtlardır. Söz konusu kayıtlar ise Defterhane-i Amire'de tutulmuştur. Osmanlı Devleti tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerde vergilendirilebilir nüfus ve kaynakları tespit amacı ile tahrir dediğimiz sayım işlemi uygulamış

ve kayıtlarını tutmuştur. Böylece bu kayıtlardan oluşan birtakım defter serileri ortaya çıkmıştır (Acun, 2002: 902). Bunlar, arazi kayıtlarına ilişkin has, zeamet, tımar, mülk, vakıf gibi arazi türlerinin tayin ve tescillerinin yapıldığı defterler (Afyoncu, 2014: 5) piyade, müselleme ve voynuk gibi vergiden muaf hizmetlilerin tahririne ait defterler, tımar ruzmançe defterleri, derdest defterleri, cebe defterleri, yoklama defterleri ve arz sureti defterleridir (Afyoncu, 2014: 42). İncelenen hükümlerde tahrir defterlerinden vakıf kayıtlarının yer aldığı defter-i evkaf (BOA, RAD/7; 42-147, 260-962, 274-1003) ile mufassal ve icmal defterlerinin yanı sıra tımar ruzmançe defterleri başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır. Merkezi hükümet dirliğin kime ait olduğu, hangi mutasarrıfın ne kadar hisseye sahip olduğu, sınır anlaşmazlıkları gibi askerîden gelen şikâyetlerin çözümünde büyük oranda bu defter serilerinden (BOA, RAD/7; 16-57, 17-60, 30-99, 60-221, 83-303, 84-307, 114-423, 120-441, 132,-490, 140-513, 194-720, 292-1074, 374-1375) faydalanmıştır. Bu defter serilerinin dışında miri korulara ait kayıtların yer aldığı defatir-i koruciyân (BOA, RAD/7; 17-60, 133-495) ve çeşitli konularda olmak üzere daha önce verilen belgeler (kuyud-ı ahkâm) (BOA, RAD/7; 133-495, 331-1219, 375-1380) çözüm aşamasında Divan'ın başvuru kaynakları arasındadır.

5.2. İbrâz Edilen Belgeler

Şikâyetlerin çözümünde etkili kaynaklardan birisi de şikâyetçilerin elinde bulunan birtakım belgelerdir. Şikâyetçiler, Divan'a başvururken lehlerine hüküm çıkması için birtakım belgeleri ibraz etmiş, delil olarak göstermiştir. Özellikle dirlik konulu şikâyetlerde elde bulunan beratlar vurgu yapılmıştır. Ancak şikâyetlerin genelinde en çok fetvaların sunulduğu görülmektedir. Bilindiği gibi fetvalar şeyhülislam, müftü veya müderrislerce verilirdi. Fetvalarda konunun içeriğine girilmez sadece sorulan soruya teorik düzeyde (Kayra, 2008: 27) "olur, olmaz, caizdir, değildir vb." şeklinde cevap verilirdi. Fetvalar hukukî anlamda bağlayıcılıkları olmamakla birlikte şikâyetçilerin elini kuvvetlendirmiştir. Divan, kararını verirken doğrudan veya dolaylı olarak (mevcut kayıtlar ile karşılaştırarak) söz konusu belgeleri çözüm sürecinde değerlendirmiştir. Ancak şikâyetçilerin belge ibrazlarına rağmen doğrudan belgeye işaret ederek hüküm verildiği nadirdir (BOA, RAD/7; 184-684, 243-906, 307-1125).



Grafik 10. İbraz edilen belgeler

5.3. Arz ve İlamlar

Şikâyetlerin çözümünde kullanılan referanslardan biri de ilgili görevlilerce sunulan arz ve ilamlardır. Genellikle resmi görevlilerin bir konu hakkında bilgi vermek ya da dilekte bulunmak üzere sundukları resmî belgelere arz denir (Kütükoğlu, 1994: 217). Bu bakımdan kimi arzların bilgi vermek kimilerinin ise talepte veya şikâyette bulunmak için verildiği görülmektedir. İncelenen kayıtlarda miralay/alaybeyi (BOA, RAD/7; 114-423, 232-872), kadı (BOA, RAD/7; 132-490), naib (BOA, RAD/7; 253- 939, 375-1380), defter emini (BOA, RAD/7; 140-513) ve babüssade ağası (BOA, RAD/7; 7-22, 145-526) tarafından arz sunulduğu görülmektedir.

Arapça *ilm* kelime kökünden meydana gelen ilam ise hukuki terim olarak kadı mahkemesince bir dava hakkında verilen kararı ifade eden belge iken diplomatikte kadının davaya ilişkin verilen kararı tasdik ettirmek amacıyla şeyhülislamlığa sunması veya bir konuda bilgi vermek üzere üst makamlara yazdığı resmi yazıdır. Üst makamlara bilgi vermek üzere yazılan yazılar arz mahiyetindedir (Kütükoğlu, 1994: 345). İlam vermek sadece kadılarına mahsus bir yetki değildir. Kazasker (BOA, RAD/7; 229-860), reisülküttab (BOA, RAD/7; 260-962, 114- 423), başdefterdar (BOA, RAD/7; 55-200, 343-1267) ve naib (BOA, RAD/7; 296-1087) gibi görevlilerin de ilam verdikleri bilinmektedir. Normalde

defter eminden talep edilen belge türü arz olmakla (Kütükoğlu, 1994: 313) birlikte ilam da verildiği vakidir (BOA, RAD/7; 133-495).

6. PROSEDÜR

Bir şikâyet dilekçesinin Divan bürokrasisinde işlem/muamele görüp görmeyeceğini şikâyet konusu ve içeriği belirlerdi. Merkezdeki kayıtların incelenerek hükmün verilmesini gerektiren şikâyetler olduğu gibi muamelesiz olarak hükmün verildiği şikâyetler de vardır. Her ne kadar doğrudan hüküm verilen ya da mahalline havale edilen davalar kendi nitelikleri çerçevesinde anlam ifade ediyorsa da merkezi hükümetin şikâyetlerin çözümüne yönelik uyguladığı bürokrasi en iyi, muamele görmüş dilekçeler ve verilen hükümlerden anlaşılabilir. Ne yazık ki defterde bulunan her hükmün orijinal dilekçesini bulmak mümkün olmamıştır. Temin edilebilenlerden süreç takip edilebilirken edilemeyenler için hükümlerde yer alan ifadeleri referans almak gerekmiştir. Hükümlerde Defterhane-i Amire'de yer alan defter serilerine müracaat olunduğuna; ehl-i vukuf kimselerden sual olunduğuna veya kadı, naib, mutasarrıf gibi devlet görevlilerinden arz, ilam ve mektupları ile konuya ilişkin bilgi temin edildiğine dair kullanılan ifadeler çözümlerde temel dayanakların neler olduğunu ve süreci kısmen de olsa görmeyi sağlamaktadır.

Muamele görmüş dilekçelerin daha çok dirlik, vergi ve vakıf konularında olduğu ve defterhanede muamele gördükleri anlaşılmaktadır. Şikâyet dilekçeleri üzerine görülen davalarda genelde prosedür yargısal değil bürokratik bir şekilde işlem görmüştür. Yani çoğu kez hükümler duruşma yapılmadan evrak üzerinden verilmiştir (Baldwin, 2012: 509). Nitekim incelenen hükümlerin hiçbirisinde Divan-ı Hümayun'da yapılmış bir murafaadan (duruşma) bahsedilmemiştir. Osmanlı devlet anlayışı, padişaha adaletle davranma ve adaletsizliği önleme görevi yüklemiştir. Padişahın bu görevine istinaden böylesi davaların taraflar olmadan belgeler ve ilamlar üzerinden görülmesi normal kabul edilmiştir (Mumcu, 2007: 74). Ayrıca incelenen birçok kayıta daha önce kadı mahkemesine başvurulduğu halde çözülemeyen sorunlara ilişkin başvurular mevcuttur (BOA, RAD/7; 7-22, 29-97, 42-147, 117-433, 119-438, 119-440, 140-515, 133-495, 152-557, 183-681, 179-669, 202-754, 204-759, 235-882, 243-905, 243-906, 270-991, 373-1373, 382-1409). Ancak belirtmek gerekir ki bu başvurularda yerel mahkemede kadının vermiş olduğu hükümden memnun olmamak (yani temyiz veya

istinaf gayesi) değil taraflardan birinin hükme riayet etmemesi gerekçe olmuştur. Böylesi durumlarda şikâyetin maksadı zaten davanın görülmesi değil, görülen davanın uygulamaya geçirilmesidir.

Divan'a ulaşan bir dilekçenin göreceği ilk muamelenin başvurunun yapıldığı tarihin yazılması gerekse (Baldwin, 2012: 510) de eldeki hiçbir dilekçe örneğinde bu uygulamaya rastlanmamıştır. Resmi görevlilerce sunulan bir arz veya arzihal Divan'a girdiğinde ilk olarak üzerinde mühür varsa mührün tatbikini yapmak gerekirdi (Kütükoğlu, 1994: 309). Aynı kuralın mahzarlar için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 58 isim tarafından sunulan bir mahzarda mühürler için tatbik emri verilmiştir (BOA, A.DVN. ŞKT. 147/44).

Mührün tatbikinden sonra ikinci aşamada eğer doğrudan hüküm verilmeyecekse veziriazamın veya onun adına sadaret kethüdasının buyrulduzu ile süreç başlatılırdı. Ancak bu buyrulduzun her zaman dilekçe üzerine yazılmayıp, buyrulduzsuz olarak ilgili kalemlerden suret çıkarılması ile de süreç başlayabilirdi (Kütükoğlu, 1994:308; BOA, A.DVN. ŞKT. 150/37, 152/46, 154/21, 155/45). Davanın konusu belirlenir ve mevcut kayıtlar görülmek üzere konu hakkında bilgi verilmesi için ilgili kaleme havale edilir. Hangi kaleme havale edileceği ve nasıl bir prosedür uygulanacağı dilekçenin içeriğine bağlıydı.

Eğer şikâyetçinin söz konusu davasına ilişkin elinde referans gösterdiği bir belgesi varsa dilekçe incelendikten sonra kayıtlardan bu belge bulunup dilekçenin üzerine bir kopyası çıkarılır (Baldwin, 2012: 509-510). Kopyanın çıkarılması için veziriazam dilekçenin üzerine belirttiği emir ile beylik kalemine havale eder. Daha önceden konu veya kişiler hakkında verilmiş bir ferman veya hüküm var ise mühimme, şikâyet veya eyalet ahkâm defterlerinden ilgili hüküm veya fermanın kopyası çıkarılır. Daha sonra yetkili görevli (muhtemelen Divan-ı Hümayun kisedârı) kontrol ettikten sonra kopyanın üzerine belgenin doğruluğunu gösteren "sahihdir" ifadesi koyar (Ahışalı, 2001: 83). Bu uygulamayı eldeki şikâyet dilekçelerinde görmek mümkündür. Örneğin dolandırıcılık yolu ile vekili olduğunu iddia ettiği halkı borca sokan Aser hakkında yapılan bir şikâyette kendisi hakkında daha önce verilen sürgün hükmü şikâyet dilekçesine eklenmiştir (BOA, A.DVN. ŞKT. 152/46). Hakkında yakalama emri çıkarılan sabık miralayın affi için sunulan bir dilekçede de söz konusu evvelki emir, dilek-

çenin sağ üst kısmına “verilen ferman” emrine istinaden kopya edilmiştir (BOA, A.DVN. ŞKT. 155/45). Bu şekilde kuyud-ı ahkâma bakılarak (BOA, RAD/7; 120-441, 331-1219) daha önce verilen emir, hüküm ve fermanlar ışığında yeni hükümlerin çıkarıldığı görülmektedir.

Veziriazamın şikâyetlere çözüm getirmek için ilgililerden yaptığı talep elbette sadece ferman ve hüküm kopyaları değildir. Kimi zaman veziriazam şikâyet konusuna göre defterhaneden kayıt, kimi zaman konuyla ilgili kalem amirinden arz veya ilam talep edebilirdi. Özellikle dirlik, vergi ve vakıflara ilişkin şikâyetlerde defterhane kayıtlarının çok önemli olduğu görülmektedir. Bu işlem için belgenin sağ üst köşesine kalın harflerle “mahalli, mahalli görüle, defterhanede mahalli görüle, defterhanesi” gibi ifadeler ile konuya ilişkin defter kayıtlarının çıkarılmasını isterdi. Emre istinaden emir ifadesinin altından başlamak üzere konuya ilişkin kayıtlar çıkarılır ve başlarında da kaydın kaynağını belirten *icmaldir, vakıftır* gibi ifadeler eklenirdi (Afyoncu, 2014: 52-53). Mahalli görüle kaydında *mahall* defterhanede bulunan defterlerdir. Defter kayıtları özellikle tımar meselelerinde davayı karara götüren, kanun gibi son ve kesin belgeler olarak görülür. 20. yüzyıla kadar Osmanlı bürolarında ana kütükler olarak kullanılan bu defterler görülmeden idare işlem yapmazdı (İnalçık, 1980: 11). Evrak üzerine defterlerden derkenar çıkartmak ise defterhane kâtiplerinin görevidir. 18. yüzyılda çalışma alanlarına göre özel vazife alan kâtiplerden birisi de *mukabelecidir*. Çıkarılan derkenarların ve yazılan evrakın kontrolü mukabeleci denilen kâtibin görev alanı olmuştur (Afyoncu, 2014: 112-113).

Reayaya ait vergi konulu arzuhallerde eyaletin kanunnamesinden derkenar yapılırken (Temelkuran, 1975: 131) askerîlerin kayıtlarının defterhanedeki defterlerden çıkarıldığı görülmektedir. Zeameti dâhilindeki serbest tımarın båd-ı hevâ denilen vergilerini almak isteyen zâimin arzuhalinde bu süreçleri görmek mümkündür. “Defterhanesi” emrinin altına “icmaldir” ifadesi ile icmal defterinden zâimin yıllık hasılatını gösteren tımar kaydı çıkarılırdı. Hemen altına ise tımarın başka birisine verilip verilmediğinin tahvil kaleminde kontrolünün ardından (Kütükoğlu, 1994:312) “vech-i meşruh üzere mukayyedir” ifadesi ile ilgili kayıt çıkarılırdı. Böylece konuya açıklık getirecek kayıtlar defterhaneden derkenar edilirdi. Arzuhalin sağ altına “derkenar ifadesi, tarihi, kâtibin parafı ve defterhane parafı” konularak belgenin defterhanedeki işlemi sonlandırılırdı. Veziriazam dilekçenin sol üst köşesine kalın harflerle “derkenarı mucebince kanun

üzere hüküm buyruldu” notu (BOA, A.DVN. ŞKT. 150/37) ile hükmün yazılması için işi kâtiplere havale ederdi. Muamelede görülen bir husus da yukarıda da işaret edildiği üzere bazen belgelerin birden fazla kalemde işlem görebildiği ve her zaman keskin ayrımların yapılamayacağıdır. Nitekim bazı arzuhaller hem divan kalemi hem de tahvil kaleminde işlem görmüştür.

Selanik’te muamele görmüş dirlik konulu bir arzuhal, tımar sahibi Hasan Vehbi’ye aittir. Şikâyete göre Rumeli eyaleti çavuşlar kethüdası, vazifeye katılmadığı gerekçesi ile Hasan Vehbi’nin elindeki tımarı almak istemektedir. Ancak şikâyetçi vazifeye katıldığını belirtip durumun Rumeli defter kethüdasına ve defterdarına, eski çavuşlar kethüdasına ve çavuşlara ve orada bulunan diğer kişilere sorulup arz ve ilamda bulunmaları için bir emir çıkarılmasını talep etmiştir. Talep üzerine “defterhanesi” emriyle ilgili defterlerden ve tahvil kaleminden kayıtlar çıkarılıp alt alta yazılmış ve sayfanın sağ altına derkenar, tarih ve kâtip parafı ile defterhane parafı atılmıştır. Bu belgede de görüldüğü üzere karar vericinin konuya hâkim olması amacıyla defterlerdeki tüm kayıt ve derkenarlar kopya edilmiştir (İnalçık, 1980: 12). Bu arzuhalde ilama da yer verilmiştir. Neticede ikinci buyruhduda “ilamı mucebince hüküm buyruldu” ifadesi ile şikâyet ilama dayalı olarak hükme bağlanmıştır (BOA, A.DVN. ŞKT. 155/53).

Dirlik konusunda olduğu gibi vakıf konusunda da sunulan arzuhaller, ilgili kalemlerde muamele görmüştür. Aynaroz’da Kosta Konil Manastırı rahiplerince yapılan bir şikâyette manastıra ait çiftlik ve arazilerden bazı yerlere el konulduğu bildirilmiştir. El koyanlar, vakfın eski mütevellisinin aldığı borç karşılığında söz konusu yerleri kendilerine sattığını iddia etmişlerdir. Ancak manastır rahipleri manastıra ait arazi ve emlakın şahısların mülkü olamayacağını belirttikleri arzuhalleri ile duruma itiraz etmişlerdir. Vakfa ilişkin emr-i şeriflerinin ve vakfedilen malın vakıf tarafından zaptına işaret eden fetvalarının olduğunu da belirtmişlerdir. Muamele defterhane ile ilgili kayıtların çıkarılması adına dilekçenin sağ üst köşesine yazılan “defterhanesi” emri ve reisülküttabın ilam sunmasına ilişkin buyruldu ile başlamıştır. Emre istinaden söz konusu vakfın defterhane-deki defter-i evkaftan çıkarılan kayıtları “vakıfdır” ifadesinin altına yazılmış ve kayıtların altına da “an evkaf” notu düşülmüştür. Belgedeki bir muamele de konuya ilişkin kanunun da belgeye yazılmasıdır. Vakıf kayıtlarının hemen altında “kanun” ifadesinin altına vakıf olunan arazi ve çiftliklerin satılmasının kanuna aykırı olduğunu belirten bir açıklama yazılmıştır. Açıklamanın başına divan ka-

leminden çıkan derkenarlarda olduğu gibi doğruluğunu göstermek adına kalem şefi tarafından (Kütükoğlu, 1994: 311) “sahihdir” ibaresi konmuştur. Divan-ı Hümayun kaleminde işlem gören belgelere ilişkin konuların mevcut kanunlara tatbiki ve verilebilecek karara ilişkin tespitlerde bulunmak “kanuncu” nun görevidir. Kanuncu reisülküttabın soracağı soruların altına yanıtlarını yazardı. Klasik dönemde nişancının yerine getirdiği vazife 17. yüzyıldan sonra kalem idarecilerine (kisedarlarına) devredilmiş, 18. yüzyıl sonlarında ise müstakil memuriyet haline gelmiştir (Ahışhalı, 2001: 160). Sayfa sonuna derkenar, tarih, kâtip parafı ve defterhane parafı atılmıştır. Derkenarlar ve kanunun belirtilmesinin ardından reisülküttab ilamını yapmış ve altına imzasını atmıştır. Neticede veziriazam da “ilamı mucebince hüküm buyruldu” şeklinde ikinci buyruldu ile muameleyi sonlandırmıştır (BOA, A.DVN. ŞKT. 152/80; BOA, RAD/7; 260-962). Aslında ilam istendiğinde reisülküttab ilamı bizzat kendisi yazmaz, ilamcı denilen bir memur yazardı. Konu incelenir, defterlerdeki kayıtlardan durum anlatılır ve karar yazılırdı. Memur karardan sonraki kısmı boş bırakır, reisülküttab ilamı incelerdi. Uygun bulursa bu dilekçede de olduğu gibi boş bırakılan kısma “emr u ferman devletlü azametlü sultanım hazretlerindedir” babında ifadeyi ekler ve imzasını atardı (Ahışhalı, 2001: 85,161). Ancak her ne kadar bu işi yapan memur için ilamcı dense de bu dönemde bürokrasideki adı bu olmasa gerek. Zira asıl ilamcı adı ile ifade edilen vazife 19. yüzyıl başlarında ortaya çıkmıştır (Afyoncu, 2014: 113). Sadece ilamlarda değil defterhaneden çıkarılan kayıtların, konuya ilişkin belirtilen kanunların, yapılan açıklamaların veya sunulan arzların da sonunda bu uygulamayı görmek mümkündür. Dilekçelerde bu tip muamelelerin sonunda bulunan “ferman devletli sultanımındır” babında ifadelerin farklı kalemle, daha büyük ve daha kalın yazıldığı görülmektedir. Muameleyi yapmak ile görevli olan kâtiplerin işlemi yapmasından sonra kaydı inceleyen ilgili birimin amirinin son ifadeyi ekleyerek işlemi tamamladığı anlaşılmaktadır (BOA, A.DVN. ŞKT. 152/80, 154/21, 155/45).⁵

Muamele görmüş bir başka arz ise Selanik mutasarrıfına aittir. Arz, vekili olduğu Yahudi taifesinden reayaya yaptığı eziyetler sebebi ile daha önce sürgün edilen ama geri gelip bu sefer de reaya adına borç alıp şahsi işlerine harcadığı için ikinci kez sürgün edilen Aser hakkındadır. Aser’in aldığı borçlar reayaya kalmış-

⁵ Bir başka manastır vakfına ait benzer bir şikâyet dilekçesinde de (BOA, A.DVN. ŞKT. 153/87) bir önceki dilekçe ile aynı süreçlerin takip edildiği anlaşılmaktadır. Ancak belgenin alt yarısı mevcut olmadığından tamamını değerlendirmek mümkün olmamıştır.

tır. Alacaklılar borcu reayadan faizli ve bir defada ödemelerini istemiştir. Buna gücü yetmeyen reaya adına mutasarrıf, borcun faizsiz ve taksitli olarak ödenmesini arz ve ilam etmiştir. Arzın gördüğü işlemlere bakıldığında ilk olarak daha önce sürgün edilmiş olunmasına istinaden sürgüne dair fermanın kontrolü istenmiştir. Arzın sağ üst köşesine yazılan “verilen ferman” emri ile muamele başlamıştır. Söz konusu ferman beylik kaleminden tespit edilip emrin altına kaydedilmiş ve fermanın Dergâh-ı Mualla yeniçerileri ağasının mühürlü mektubu ile Selanik monlasına ve Selanikte bulunan yeniçeri zabiti turnacıbaşına gönderildiği belirtilmiştir. Açıklamanın sonuna ise hükmün orijinal tarihi eklenmiştir. Bundan sonraki işlem ise hâlâ sürgünde olan Aser için serbest bırakılması hususunda herhangi bir fermanın veriliş verilmemesine ilişkindir. Konuya ilişkin emir “ıtlak için verilen ferman” olup altına “ıtlak için henüz emr-i şerif verilmemiştir, ferman devletli sultanımdır” diyerek soru cevaplandırılmıştır. Açıklamanın başına da “sahihtir” ibaresi konmuştur. Büyük olasılıkla konu ve belge türü aynı olması sebebi ile ikinci işlem de birinci işlemin yapıldığı büroda yapılmıştır. Verilen bilgilerin ve yapılan açıklamaların neticesinde veziriazam buyruldunda borcun şer’ ile taksitlendirilmesine hükmetmiştir (BOA, A.DVN. ŞKT. 152/46).

Merkezde bulunan kayıtların yanı sıra bazı yetkililerin arz ve ilamları da şikâyetlerin çözümünde etkili olmuştur. Nitekim incelenen şikâyetlerin çözümünde kayıtların yanı sıra defter emini ilamı ve arzı (BOA, RAD/7; 133-495, 140-513), miralay/alaybeyi arzı (BOA, RAD/7; 114-423, 232-872) ve reisülküttap ilamının (BOA, RAD/7; 114-423, 260-962) referans alındığı görülmektedir. Mukataa, dirlik ve cizyelerin mali boyutuna ilişkin hususlarda başdefterdar da arz ve ilamlar sunmuştur. Şahısların bizzat gelerek, arzuhal veya mektup sunarak ya da adam göndererek defterdarlıktan hüküm talep ettikleri de bilinmektedir (Günalan, 2010: 127). Bu uygulamanın temelinde defterdarın yetkileri ve görev alanları yatmaktadır. Bu noktada mukataa, dirlik ve cizyelerin mali boyutuna ilişkin anlaşmazlıklarda başdefterdarın çözüme katkı sunanlar arasında olduğu görülmektedir (BOA, RAD/7; 55-200, 343-1267). Kimi zaman ise kadılar, alaybeyleri, Rumeli tımar defterdarı, zuamâ, erbâb-ı tımar ve çeribaşı gibi birçok kişi bir araya gelerek soruna ilişkin mahzar sunmuş (BOA, RAD/7; 132-490; BOA, A.DVN. ŞKT. 147/44) ve çözüme katkıda bulunmuşlardır. Babüssade ağası arzı (BOA, RAD/7; 7-22), kadı arzı (BOA, RAD/7; 3-8, 48-170) ve şeyhülislam görüşünün (BOA, RAD/7; 132-490) de süreçte rol aldığı görülmektedir.

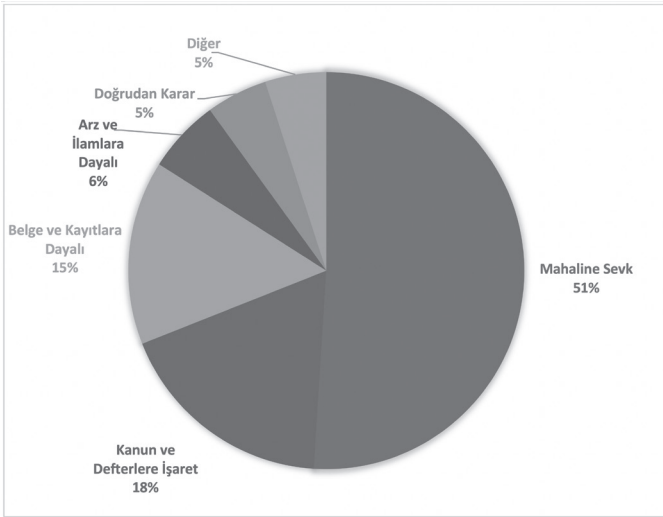
Miras veya borçlara ilişkin şikâyetlerin çözümünde de arz ve ilamlar etkili olmuştur. Vasinin ve kadının bir olup haksızlık yaptığı yetimlerin şikâyetine ilişkin çıkarılan bir hükümde bunu görmek mümkündür. Şeyhülislam, yetimlerin şikâyette bulunduğu kişilerin Selanik kadısınca yargılanıp haksız yere aldığı şeylerin iade edilmesine yönelik emir çıkarılmasına işarette bulunmuştur. Bunun üzerine şeyhülislamın işaretine uygun davranılması için *Selanik monlasına* hüküm gönderilmiştir (BOA, RAD/7; 48-170). Tereke tahririnde yaşanan bir anlaşmazlık ise Rumeli kazaskerinin askeri kassam tayin edilmesine ilişkin ilamına istinaden bir askeri kassamın tayini ile hükme bağlanmıştır (BOA, RAD/7; 229-860). Alacağı tahsil edemeyenlerin, borçlunun mahallinde borcunu ödememesi halinde İstanbul'a getirtilip ödemenin yaptırılmasına yönelik yaptığı taleplerinin ise naibin bu yöndeki arzına istinaden istenilen doğrultuda hüküm çıkarılması ile cevaplandırıldığı görülmektedir (BOA, RAD/7; 223-832, 331-1219, 289-1063). Babüssaade ağasının arzı (BOA, RAD/7; 145-526) ile naibin arz ve ilamları (BOA, RAD/7; 253-939, 375-1380, 296-1087) başka borç konulu anlaşmazlıkların çözümünde de aynı rolü üstlenmiştir.

7. HÜKME BAĞLAMA VEYA HAVALE

İşlem gören dilekçeler bu bürokratik süreçlerden geçtikten sonra karar vericiler tarafından bir hükme varılırdı. Bazı şikâyetler ise bu tür bir prosedüre girmeksizin doğrudan hüküm verilerek çözülmüştür. İncelenen kayıtlarda bunun birçok örneğini görmek mümkündür: Köy ahalisine ait bir meranın gerekçesiz ve haksız olarak zapt edilip başkalarına satılmasına ilişkin yapılan şikâyette herhangi bir muamele yapılmadan doğrudan hüküm verilmiş, bu tip mera yerlerinin alınıp satılmasının ve kışlaklık yapılmasının kanuna aykırı olduğu belirtilip zorla yapılmışsa dahi tekrar meralştırılması emredilmiştir (BOA, RAD/7; 99-38). Mahsûlden ödenecek öşür oranının askerî veya reaya oluşa göre değişip değişmediği konusunda düşülen bir anlaşmazlık ise aynı oldukları cevabı ile doğrudan hükme bağlanmıştır (BOA, RAD/7; 197-796). Borçlarını ödedikleri halde çiftliklerinin mahsulüne el konulan çiftlik sakinlerinin şikâyeti üzerine doğrudan hass voyvodasına hitaben davayı görüp alacağın tahsil edilmesini ve çiftliğin serbest bırakılmasını sağlaması yönünde emir çıkarılmıştır (BOA, RAD/7; 365-1340). Malikâne usûlü ile mutasarrıf olduğu köylerin halkı kandırılarak başka yerlere çekilen mutasarrıf, halkın geri getirilmesine ilişkin şikâyet ve talepte bulunmuş, talep muameleye gerek olmaksızın “kanun üzere iskân hüküm

buyruldu” buyruldu ile doğrudan hükme bağlanmıştır (BOA, A.DVN. ŞKT. 165/40). Borçlu ahalinin arzuhalinde de muamelesiz olarak hüküm verildiği görülmektedir. Borçlu oldukları kişi kendilerinden fazla faiz almış, anaparanın ödemesi bitmeden ölmüştür. Borçlular bu sefer de varislerin eline kalmışlardır. Borçlarının bir kerede değil de taksit ile ödeme talepleri “mahallinde şerle görülüp defaten edaya kudretleri olmadığı dainleri muvacehesinde sabit olursa kudretleri merteye tecil ve taksit ile eda ettirilmesi” buyruldu ile cevaplandırılmıştır (BOA, A.DVN. ŞKT. 162/60; BOA, RAD/7; 373-1371). Bunun gibi başka borç taksitlendirme talepleri de aynı yönde hükme bağlanmıştır (BOA, RAD/7; 145-526, BOA, RAD/7; 296-1087).

Şikâyet dilekçelerinin muamelesiz olarak cevaplandırılmasının bir diğer şekli ise şer'e, kanuna veya deftere göre davranılmasının emredildiği, ayrıntının verilmeyeceği bir hüküm ile cevaplandırılmasıdır (BOA, A.DVN. ŞKT. 160/43). Bölgedeki idarecilere davanın mahallinde görülmesine (BOA, A.DVN. ŞKT. 157/71, 158/42, 159/62, 160/62, 167/45) yönelik hükmün gönderilmesi de muamelesiz verilen diğer hüküm türüdür.

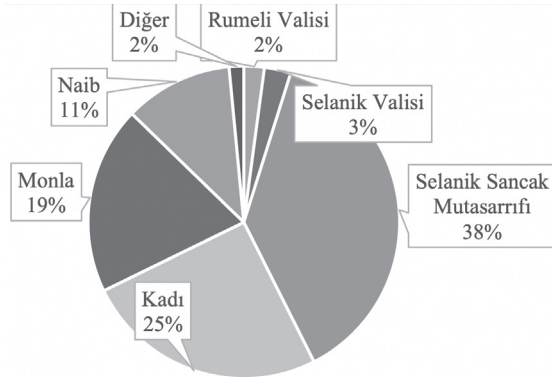


Grafik 11. Şikâyetlere yönelik verilen hüküm türleri

Bu grafikten Divan'ın çözüm konusunda genel temayülünün davaların mahalline sevki yönünde olduğu görünüyor. Divan'ın her zaman davayı hükme bağlamadığı ve hükmün verilmesini ilgili yerel mahkemeye bırakabildiği (Mumcu,

2007: 85) bilindiğinden şikâyetlerin çoğuna mahallinde bakılması yönünde hüküm vermesi olağan karşılanabilir. Ancak mahalline sevk edilen davalara baktığımızda büyük bir kısmının hiç Divan'a gelmeden kadı mahkemesinde de çözülebilecek davalar olduğu görülmektedir. Buna rağmen şikâyetçiler birçok masrafi ve zahmeti göze alarak Divan'a kadar gelip şikâyetinde bulunmayı ve/veya arzuhallerini sunmayı tercih etmişlerdir. Bu durumda akla "neden" sorusu gelmektedir. Bu sorunun birden fazla cevabı olabilir. Aslında şikâyetçiler de böyle bir hüküm verileceğini tahmin ediyorlardır. Ancak Divan'dan alacakları bir hüküm ile konuya valinin dikkatini çekmek, davayı gözetimini sağlamak, kadının hatalı veya haksız hüküm vermesinin önüne geçmek, konuya dikkati çekilen valinin kadının vereceği karar üzerinde etkili olmasını sağlamak gibi "garantici" anlayış ile başvuruda buldukları düşünülebilir. Aslında şikâyetçinin aldığı emr-i şerif sembolik değerdedir ve şikâyetçi bu yolla sosyal ve psikolojik dinamikleri etkilemeyi hedeflemektedir (Baldwin, 2012: 500).

Şikâyetlere yönelik yukarıdaki bürokratik süreçlerden sonra karar verilen hükmü içeren resmî belgenin kaleme alınmasıyla işlemler sona ererdi. Hükmün muhatabı Divan'da ise kendisine verilir. Orada değilse genellikle çavuşlar vasıtası ile ilgili idari birime ve görevliye gönderilirdi (Mumcu, 2007: 111-112). Hüküm çoğunlukla hem valiye hem de kadıya hitaben yazılır. Hükmü ihtiva eden evrak ilgili yere ulaştığında burada şer'iyeye sicillerine de kaydedilirdi (Baldwin, 2012: 511).



Grafik 12. Hükümlerin gönderildiği yetkililer

Divan'ı Hümayun, çıkardığı emirleri genelde tek yetkiliye göndermemiş hem ehl-i örf hem de ehl-i şer'e hitaben hüküm yazmıştır. 1749-1750 Selanik'ine gönderilen hükümler toplamda %55 oran ile kadı, naib ve monla da denilen müftü-

lerden oluşan ehl-i şer'e hitaben yazılmıştır. %45'i ise ehl-i örf denilen idareci ve görevlilere hitabendir.

SONUÇ

Bu çalışmada 18. yüzyılın ortasında Selanik'ten merkeze giden şikâyetlerin nasıl bir bürokratik süreçten geçtiğiyle ilgilenilmiştir. Yani yüzyıllardır hayatta olan Osmanlı şikâyet mekanizmasının işleyişi Selanik'ten gelen şikâyetler çerçevesinde yeniden ele alınmıştır. Bürokratik açıdan bu dönemde bazı değişimler gerçekleştirilmiştir. Tüm imparatorluktan gelen şikâyetler, daha önce şikâyet defterlerine kaydedilirken, bu dönemden itibaren "ahkam defteri" adıyla yeni üretilen defter serilerine de kaydedilmeye başlanmıştır. Bu dönemin bir diğer bürokratik yeniliği, Divan-ı Hümayun bünyesinde şikâyetlere ilişkin işlem yapmak üzere bir büro diyebileceğimiz "şikâyet kalemi"nin kurulmuş olmasıydı. Ayrıca bir de "şikâyet mümeyyizi" adıyla bir görevli sisteme dâhil edilmiştir.

Bu değişiklikler çerçevesinde şikâyet hükümleri incelenmiştir. Öncelikle değişikliklerin mekanizmanın işleyişine etki etme olasılığı düşük olan boyutlarına bakılmıştır. Şikâyetçilerin kimliğine göz atıldığında toplumun her kesiminin zümre, din, cinsiyet fark etmeksizin şikâyet hakkını kullanmak üzere hareket ettiği gözlenmiştir. Reaya hem şikâyet edenler hem de edilenler arasında başat rol almış görünüyor. Kozmopolit demografik yapısına rağmen Selanik'te gayrimüslimlerin Müslümanlara oranla belirgin derecede az bir şekilde şikâyet mekanizmasında yer aldıkları anlaşılmaktadır. Aynı durum kadın erkek oranı için de geçerlidir. Burada gözlemlenen portre, önceki dönemlerin yapısına paralel bir görünüm arz etmektedir.

Elbette çalışmanın asıl sorusu olan 18. yüzyıl ortasındaki bürokratik değişimin etkileme olasılığı daha yüksek olan çözüm sürecindeki prosedürüne de bakılmıştır. Esasen bürokratik işleyişte de ciddi bir fark görülmemiştir. Yani; şikâyet için başvuru biçimleri, ilk başvuru ve şikâyetin kabul süreci, şikâyetçilerin kendilerini haklı göstermek üzere kullandığı dayanaklar, divan kalemleri ile defterhanenin çözüm sürecinde aldığı rol ve kararın verilme süreci gibi şikâyetin çözümüne ilişkin tüm bürokratik süreçler önceki dönemlerle aynı biçimde yürütülmüştür. Dolayısıyla 18. yüzyılın ortasında şikâyet mekanizması içerisinde ortaya çıkan bazı bürokratik düzenlemelerin, mekanizmanın işleyişini anlamlı bir şekilde değiştirmedeği söylenebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, A. DVNS. AHKR. d07

BOA, A.DVN. ŞKT; 147/44, 150/37, 152/46-80, 153/87, 154/21, 155/45-53,
157/71, 158/42, 159/62, 160/43, 162/60, 165/40, 167/45

Araştırma-İnceleme Eserleri

ACUN, Fatma (2002). "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması", **Türkler**, Cilt: IX, ss. 899-908.

AFYONCU, Erhan (2014). **Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)**, TTK, Ankara.

AFYONCU, Erhan (1999). "Tanzimat Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasi", **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 58, ss. 182-190.

AHISHALI, Recep (2001). **Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)**, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul.

BALDWIN, James E. (2012). "Petitioning the Sultan in Ottoman Egypt", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, No:75, ss. 499-524.

BOZKURT, Gülnihal (1993). "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 43, Sayı: 1-4, ss. 49-59.

EMECEN, Feridun (2007). "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 5, ss. 107-139.

GENÇ, Yusuf İlhan ve diğerleri (2010). **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul.

GÜNALAN, Rıfat (2010). **Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi (XVI. Yüzyıl Maliye Ahkâm Defterleri)**, Kayıhan Yayınları, İstanbul.

İNALCIK, Halil (2005). "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzar'lar", **Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet**, Eren Yayıncılık, İstanbul.

- İNALCIK, Halil (1980). "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât", **Osmanlı Araştırmaları**, Cilt: 1, ss. 1-14.
- KAYRA, Cahit (2008). **Osmanlı'da Fetvalar ve Günlük Yaşam**, Boyut Yayın Grubu, İstanbul.
- KILIÇ, Orhan (1999). "18.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", **Osmanlı**, Cilt: 6, ss. 89-110.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1994). **Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)**, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.
- MUMCU, Ahmet (2007). **Divan-ı Hümayun**, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- ÖZTÜRK, Mustafa (2018), "Osmanlı Devleti'nde Arzuhallerin Devlet-Halk İlişkileri ve Medeniyet Tarihi Bakımından Önemi", **XVII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler**, (IV. Cilt-I. Kısım), Türk Tarih Kurumu Yayını, ss. 211-229.
- SARIYILDIZ, Gülden (2010), **Sokak Yazıcıları. Osmanlılarda Arzuhaller ve Arzuhalciler**, Derlem Yayınları, İstanbul.
- TAŞ, Hülya (2007). "Osmanlı'da Şikâyet Hakkının Kullanımı Üzerine Bazı Düşünceler", **Memleket Siyaset Yönetim**, Cilt:2, Sayı: 3, ss. 186-204.
- TEMELKURAN, Tevfik (1975) "Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: VI, ss. 129-177.
- TUĞLUCA, Murat (2016). **XVII. Yüzyıl Sonu Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi**, TTK, Ankara.
- TUĞLUCA, Murat (2012). "Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp'te Şikâyet Hakkının Kullanımı", **Motif Akademi Halkbilim Dergisi**, Temmuz-Aralık Balkan Özel Sayısı II, ss. 107-128.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2011). **Osmanlı Tarihi** (1, 4/1, 4/2). TTK, Ankara.